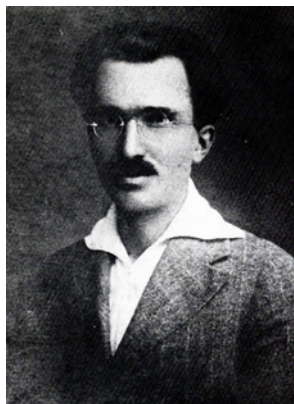

Αγαπητός Γ. Τσοπανάκης, «Η γλώσσα και το λεξιλόγιο του Ν. Καζαντζάκη»

(περ. ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ, τόμος 102, τεύχος 1211, Χριστούγεννα 1977, σσ. 65 – 73)

Ο λόγος του Καζαντζάκη είναι ζωντανός, νευρώδης και ανύψ. Η κίνησή του είναι γοργή, λεβέντικη. Είναι ένας λόγος Κρητικός, αρσενικός, που θα 'λεγες πως σαν τους Κρητικούς καμαρώνει κι αυτός την λεβεντιά του, γιατί έχει συνείδηση της λεβεντιάς του.

Η γλώσσα του Καζαντζάκη, από την άλλη μεριά, είναι ανάμικτη από ποιητικά και πεζά στοιχεία, από ιδιωματικά και κοινά, από στοιχεία που έχουν σημασιολογική διαφάνεια κι από άλλα που και οι ειδικοί δυσκολεύονται να μαντέψουν την σημασία τους, γιατί αυτά τις πιο πολλές φορές ανήκουν σε ειδικούς και απόμερους τομείς της ιδιωματικής γλωσσικής ζωής.

Όλα όμως αποβλέπουν να πραγματοποιήσουν αυτό που οι αρχαίοι ονόμαζαν «ύψος» ή «υψηλόν», κάτι που αποτελούσε την ανώτατη επιδίωξή τους και για το οποίο έγραψαν και θεωρητικές αναλύσεις (πβλ. Διονυσίου ή [Ψευδο] Λογγίνου, Π ε ρ ί ύ ψ ο υ ς).

Όπως είναι εύλογο, σε ένα τόσο μεγάλο έργο με ποικίλα γνωστικά πεδία, με διαφορετικά κοινωνικά και ψυχολογικά και χρονικά επίπεδα, με ποικίλα λογοτεχνικά είδη (έ π ο ς, θ έ α τ ρ ο, φ ι λ ο σ ο φ ι κ ό δ ο κ ί μ ι ο, μ υ θ ι σ τ ό ρ η μ α, μεταφράσεις Ι λ ι ά δ α ς και Ο δ ύ σ σ ε ι α ς – οι δυο αυτές σε συνεργασία με τον κλασικό φιλόλογο Ι. Θ. Κακριδή) με λογής λογής ήρωες (Οδυσσέας, Ζορμπάς, Άγιος Φραγκίσκος, Καπετάν Μιχάλης, Χριστός), τα γλωσσικά στοιχεία υφίστανται ορισμένες αυξομειώσεις και ορισμένες εξάρσεις ή υποχωρήσεις. Αυτά άλλοτε συνταιριάζονται με τον πίνακα στον οποίο ανήκουν, άλλοτε ίσως όχι και τόσο, τις πιο πολλές φορές θεληματικά, κάποτε κι από ανάγκη. Από την ανάγκη που νιώθει ο κάθε δημιουργός να κρατά την σφραγίδα του και να την ακουμπά δυνατά στο χαρτί που εξουσιάζει ή που τον εξουσιάζει.

Ο Καζαντζάκης ο ίδιος και τα ήξερε αυτά τα προβλήματα, τόσο από την νεαρή του ηλικία, όταν μετάφραζε τις συνομιλίες του Έκερμαν με τον Γκαίτε (Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη, Αθήναι 1913), όσο και σε άλλες περιπτώσεις και σε απίθανα ακόμα συμφραζόμενα. Δίνω πρώτα ένα παράθεμα από την σ. 147 της μετάφρασής του εκείνης: « Όταν ανώτερον πνεύμα προαισθανθεί ή διακρίνει με το οξύ του βλέμμα την ενδόμυχη εργασία της φύσεως, τότε η γλώσσα που του μ ε τ ε β ι

βάσθη δεν τον αρκεί πια να εκφράσει τόσο ανώτερες από την ανθρωπότητα ιδέες. Θα του εχρειάζετο η γλώσσα των πνευμάτων. Αλλ' επειδή δεν την γνωρίζει, πρέπει να αρκестεί στις ανθρώπινες εκφράσεις, που είναι όμως ανεπαρκείς και καταβάζουν ή αλλοιώνουν τις ιδέες του για τις νέες σχέσεις που αυτός ανεκάλυψεν» (δικές μου οι υπογραμμίσεις).

Το δεύτερο παράθεμα είναι από τον Αλέξη Ζορμπά και αναφέρεται σε μια προσπάθεια του «αφεντικού» να διαβάσει κάτι ποιητικό, να ξεδώσει ο νους του από τα καθημερινά: «Όλα ετούτα μου φάνηκαν, για πρώτη φορά σήμερα, χωρίς αίμα, χωρίς μυρωδιά και ουσία ανθρωπίνου· γαλάζες, ξεβαμμένες, αδειανές λέξεις στον αγέρα. Αποσταγμένο, πεντακάθαρο νερό χωρίς μικρόβια και χωρίς θρεπτικές ουσίες χωρίς ζωή» (δικές μου οι υπογραμμίσεις).

Στο πρώτο παράθεμα, το πρόβλημα του Γκαίτε και όλων των στοχαστών που επιχειρούν να διεισδύσουν ή να αποκαλύψουν έναν καινούργιο γλωσσικό τομέα είναι ότι παράλληλα βρίσκονται στην ανάγκη να εκφράσουν για πρώτη φορά καινούργια πράγματα και καινούργιες ιδέες, δηλ. ουσιαστικά, ρήματα και επίθετα κυρίως, που δεν υπάρχουν όλα στο γλωσσικό μας κεφάλαιο και πρέπει οπωσδήποτε να εξευρεθούν ή να εφευρεθούν. Ο δανεισμός είναι η πρώτη και εύκολη λύση, που σαν δανεισμός που είναι σου δένει από πολλές απόψεις τα χέρια και τα πόδια και προπάντων την ψυχή. Η δημιουργία πάλι τελείως καινούργιων λέξεων είναι δύσκολη συνήθως και για τον δημιουργό –αν όχι αδύνατη– και δυσκολεύει άλλο τόσο και τον χρήστη, αν αυτές οι καινούργιες λέξεις δεν έχουν γλωσσική και σημασιολογική διαφάνεια, αν δεν στηρίζονται δηλαδή σε γνωστές λέξεις και δεν έχουν σχηματισθεί επάνω σε γνωστά πρότυπα. Από μια τρίτη πλευρά όμως, ο συμβιβασμός με την κατάσταση και η προσπάθεια να τα βγάλεις πέρα με αυτά που διαθέτεις είναι καταθλιπτικός. Φτώχεια πνευματική, γλωσσική αποτελμάτωση. Δεν έχεις φτερά. Δεν μπορείς να δημιουργήσεις. Το πρόβλημα το ξέρουν πολύ καλά, γιατί το αντιμετωπίζουν καθημερινά, και οι δημιουργικοί επιστήμονες και οι τεχνολόγοι.

Στο δεύτερο παράθεμα, που αφορά την ποίηση του Mallarmé, ο Καζαντζάκης μάς ανοίγει ένα παράθυρο, για να ιδούμε πώς ο ίδιος ένιωθε τον λόγο και πώς φάνταζαν στα μάτια του οι λέξεις. Μπορούμε να καταλάβουμε κι από αυτό το παράθεμα ότι τον λόγο τον ήθελε ζωντανό, σπαρταριστό, πολυπαλμικό, ανθρώπινο, παλληκαρίσιο, αρσενικό. Και την λέξη την ήθελε κρουστή, εντυπωσιακή, όχι ουδέτερη και άνοστη. Ίσως ο καλλιτέχνης μάς έδωσε έτσι ένα μέρος τουλάχιστο από το καλλιτεχνικό του πρόγραμμα, για εκείνην την στιγμή τουλάχιστο.

*

Δεν ελογάριαζα ότι θα μου δινόταν η ευκαιρία να ασχοληθώ ξανά¹, έστω και με αποσπασματικών τρόπο, με την «ποιητική λέξη», μολονότι πολύ θα το ήθελα και πολύ λιγότερο ότι θα μπορούσα να ασχοληθώ με το ποιητικό ή πεζογραφικό λεξιλόγιο του μακαρίτη από 20 κιόλας χρόνια Νίκου Καζαντζάκη. Το πρώτο πολύ θα το ήθελα, γιατί οι (κλασικοί) φιλόλογοι δεν έχουν προσέξει την διαλεκτική λέξη και τον ανεξάντλητο θησαυρό που έχει στη διάθεσή του ο δημιουργός, όταν θελήσει να περάσει σε πιο απόμερες περιοχές της γλώσσας· και ότι αυτός είναι ένας σπουδαίος λόγος για τον οποίο αυτός ο θησαυρός, λιγότερο ή περισσότερο, μόνιμα όμως οπωσδήποτε, ξεπηδά από τα κείμενα όλων των συγγραφέων που έχουν ζήσει τα παιδικά τους χρόνια σε κάποιο διαλεκτικό περιβάλλον, πολύ συχνά χωρίς να το υποψιάζονται και οι ίδιοι.

Οι κλασικοί κυρίως φιλόλογοι προτιμούν να πιστεύουν ότι ο Όμηρος σχημάτιζε ο ίδιος όλα τα κοσμητικά του επίθετα και τις άλλες ειδικές λέξεις που του χρειάζονταν, αναγνωρίζουν όμως ότι ο Αισχύλος δανείστηκε ορισμένα σικελικά στοιχεία. Ως προς την απασχόληση με το λεξιλόγιο και με την γλώσσα του Καζαντζάκη, νομίζω πως οι νέοι είναι πιο κατάλληλοι και πιο ευαίσθητοι σ' αυτά τα θέματα και διαθέτουν ασφαλώς περισσότερον καιρό για έρευνες. Γι' αυτό θα επιχειρήσουμε σήμερα μια γενική θεώρηση της γλώσσας του Καζαντζάκη, για να δώσουμε μόνο τα αδρά χαρακτηριστικά της.

Έφηβοι ακόμα, όταν εκείνος ήταν πια ώριμος άνδρας, εντυπωσιαζόμασταν από τον καινούργιο τρόπο με τον οποίο έδενε τον λόγο του και στόλιζε την φράση του, από τις φιλοσοφικές και πολιτικές περιπλανήσεις του, όπως τις διατύπωσε στην Α σ κ η τ ι κ ή (Salvatores Dei) στην Αναγέννηση του Δ. Γληνού², από τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις κι από τα μεγάλα αργότερα κατορθώματά του, όπως ήταν η «Ο δ ύ σ σ ε ι α», τόσο σαν προέκταση του μύθου του Οδυσσέα πέρα από την ομηρική Ο δ ύ σ σ ε ι α, όσο και σαν μεγαλόπνοο υλικό επίτευγμα με τον μαγικό αριθμό των τριαντατριών χιλιάδων τριακοσίων τριάντα τριών (33.333) δεκαεπτασύλλαβων στίχων. Δεν μας ενοχλούσε –απεναντίας, νέοι

¹ Α. Γ. Τσοπάνακης, Σ υ μ β ο λ ή σ τ η ν έ ρ ε υ ν α τ ω ν π ο ι η τ ι κ ώ ν λ έ ξ ε ω ν - α ι γ λ ώ τ τ α ι, Ρόδος 1949 (σ. 82).

² Α ν α γ έ ν ν η σ η, μηνιαίο περιοδικό, Αθήνα. Διευθυντής Δ. Γληνός 1926 – 1928. Η Ασκητική δημοσιεύτηκε στο τεύχος 11 – 12 (Ιούλιος – Αύγουστος) του 1927, σ. 599 – 631 και ξανατυπώθηκε πολλές φορές με συμπληρώσεις και διαρρυθμίσεις.

ήμασταν και μας άρεσκε— ούτε η ευκαιριακή μεγαλοστομία ούτε η συχνή ψηφίδωση του λόγου με επίθετα που φαίνονταν ή ήταν δυσκολονόητα, και γι' αυτό δεν μπορούσαν να δώσουν αμέσως την καθαρή εικόνα του νοήματος. Μας συνέπαιρναν, αντίθετα, οι μεγάλες χειρονομίες, οι αστραπές και οι κεραυνοί, και η Ακαδημία τότε βράβευε τα « Σ ύ ν ν ε φ α σ τ ο Γ έ ρ μ α » του Γιώργου Δελή. Ο Καβάφης ήταν ακόμα εξωτικός κι ο χωρίς επίθετο λόγος του δεν χαϊδευε τις αισθήσεις μας, όσο κι αν εντυπωσίαζε την ψυχή και τον νου μας.

Στην εργασία μου εκείνη³, που δεν ήταν λογοτεχνική αλλά μονάχα γλωσσικοφιλογολογική, αναφέρθηκα στα διαλεκτικά δάνεια των σύγχρονων νεοελλήνων ποιητών, για να στηρίξω την άποψη ότι τέτοια δάνεια γίνονταν πάντα και μπορούμε να τα αναζητήσουμε και σε αρχαίους ποιητές και πεζογράφους. Έδινά μερικά δείγματα κι από τους τελευταίους.

Για τα διαλεκτικά δάνεια του Καζαντζάκη χρησιμοποίησα την δήλωση που κάμνει ο ίδιος στο τέλος της πρώτης, της ωραίας και μνημειακής έκδοσης της Ο δ ύ σ σ ε ι α ς (έκδοση «Πυρσού», Αθήνα 1933 {διάβαζε: 1938}), που θα ήταν ευχής έργο να ξαναεκδοθεί φωτοτυπικά. Η δήλωση αυτή βρισκόταν πριν από το λεξιλόγιο (σ. 1 – 7), ένα λεξιλόγιο με κάπως περισσότερες από 1500 διαλεκτικές λέξεις, για τις οποίες δινόταν μια διασάφηση κι έλεγε τα εξής: «Εξηγούνται εδώ οι πιο δύσκολες λέξεις ... Ό λ ε ς ε ί ν α ι π α ρ μ é ν ε ς α π ó ό λ α τ α μ é ρ η τ η ς Ε λ λ á δ α ς και μπήκαν ύστερα από πολύχρονη δύσκολη εκλογή. Π é ν τ ε ή é ξ ι μ ο ν á χ α α ν α γ κ á σ τ η κ α ν α φ κ ι á ξ ω (δικές μου οι υπογραμμίσεις): α σ τ ρ ο π ó τ α μ ο ς (Γαλαξίας), β ο ρ ρ á σ τ ρ ι (άστρο της τραμουνάνας), β ο δ á λ α φ ο (τάραντος), ν ε ρ ο β ο ύ β α λ ο ς (ιπποπόταμος), χ ε ρ α γ κ α λ ι á (αλαμπρατσέτα)».

Δεν νομίζω ότι έχουμε και το ελάχιστο δικαίωμα να αμφισβητήσουμε την κατηγορηματική αυτήν βεβαίωση του ποιητή ή να συζητήσουμε την ακρίβειά της. Ίσα ίσα ο ίδιος σηκώνει λίγο τον πέπλο και μας αποκαλύπτει ένα από τα μυστικά της δημιουργίας του: τον τρόπο με τον οποίο κυνηγούσε τις ψηφίδες με τις οποίες θα στόλιζε τον λόγο του. Το μόνο σημείο το οποίο θα έπρεπε ίσως να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια είναι η αναλογία των διαλεκτικών στοιχείων, στην οποία το κρητικό ποσοστό αναγκαστικά θα είναι –και είναι πράγματι– σημαντικότερο.

Σημειώνω τώρα μερικές –ελάχιστες– από αυτές τις λέξεις, απλές και σύνθετες, ουσιαστικά και επίθετα, ρήματα και επιρρήματα, μόνο για να πάρουμε μια γενική ιδέα και του διαλεκτικού μας

³ Βλ. σημ. 1.

πλούτου και της εκτάσεώς του σε διάφορους γνωστικούς τομείς. Πριν το κάμω όμως, θέλω να επιστήσω την προσοχή σ' αυτό που είπαμε παραπάνω, δηλ. στο πόσο δύσκολη είναι η δημιουργία νέων λέξεων, όταν σε 1500 λέξεις μόνο αυτές οι πέντε είναι οι πλασμένες από τον ποιητή. Κι αυτές όμως, αν τις προσέξουμε, αποτελούν μετάφραση ή προσαρμογή από πρότυπα που προϋπάρχουν κι όλες είναι σύνθετες – δεν είναι επομένως ολωσδιόλου νέες: α σ τ ρ ο π ό τ α μ ο ς είναι προσαρμογή από τον «Ι ο ρ δ ά ν η π ο τ α μ ό», όπως λέγεται στα νησιά διαλεκτικά ο Γ α λ α ξ ί α ς, το β ο ρ ρ ά σ τ ρ ι είναι μετάφραση του ά σ τ ρ ο υ τ η ς Τ ρ α μ ο υ ν τ ά ν α ς, όπως λένε οι ναυτικοί τον Π ο λ ι κ ό α σ τ έ ρ α, ν ε ρ ο β ο ύ β α λ ο ς είναι μετάφραση και προσαρμογή μαζί, χ ε ρ α γ κ α λ ι ά επίρρ. είναι επίσης μετάφραση του α λ α μ π ρ α τ σ έ τ α. Μόνο ο τ ά ρ α ν δ ο ς πήρε νέα υπόσταση με το β ο δ ά λ α φ ο, κι αυτό σύνθετο.

Να τώρα οι μερικές από τις διαλεκτικές λέξεις από το λεξιλόγιο αυτό με τις διασαφήσεις που δίνει ο ίδιος: α β λ έ μ ο ν α ς = βαθύς γιαλός· «τρώει τον αβλέμονα», τρώει τον περιδρομο, α β λ ό χ ι = στενό φαράγγι, στενοπορία, ά γ ρ η = κυνήγι, λεία, α ν α ρ ι τ σ ι ά ζ ω = ανατριχιάζω, α ν ε μ ο δ ο ύ ρ ι = άνεμος με χιόνι, α ν ε ρ ο ύ σ α = φυρονερία, όταν τραβιέται η θάλασσα, α σ κ ο ν τ ά β λ α = κουβάς, κυρίως δερμάτινος, πηγαδιού, β ο λ ά ζ ο υ ν (τα ψάρια) = πηδούν κοπαδιαστά, ε φ τ α π ά ρ θ ε ν ο ς χ ο ρ ό ς = ο αστερισμός του Ταύρου, κ ρ ά φ α λ α τα = απότομες αχτές, κ ρ ι ν ο ν ι ά η = φυτεία κρίνων, λ ά φ τ ω = πίνω με τη γλώσσα, μ ο ύ ρ τ ζ ο υ φ λ ο ς = με χονδρά φρύδια, ν υ χ τ ο π ά ρ ω ρ ο ς = που γυρίζει αργά τη νύχτα, ξ έ τ ε ρ α = χώρια, ξ ε τ ε ρ ι α σ μ έ ν α, ό β γ ο ρ ο = ψηλό μέρος που πρωτοφαίνεται, σκοπιά, ο ρ δ ί («ρίχνω ορδί») = στρατοπεδεύω, π έ φ κ ι = μικρό χαλί, σ τ ρ η ν ι ά ζ ω = ρεκάζω, β γ ά ζ ω στριγγιά φωνή, σ υ δ ι ό = δυο δυο, ταίρι ταίρι, τ σ α φ α ρ ί ζ ω = βγάζω σπασμένο αχό (για σταμνιά, καμπάνες κττ.), φ υ ρ ο ν ε ρ ι ά = ανερούσα, ρήχη, τραβηγμένα νερά, χ α β ό ν ω, -ουμαι = φιμώνω, παραλύω από μαγικό φόβο, ψ α λ ά σ σ ω = πασπατεύω, ψάχνω, κλπ.

Πολλές απ' αυτές που παράθεσα είναι κρητικές λέξεις, πολλές είναι κι από άλλα μέρη της Ελλάδας· όλες όμως είναι ευρήματα για τον γλωσσολόγο ή για κείνον που τις ξέρει ή τις καταλαβαίνει: η ά γ ρ η, η α ν ε ρ ο ύ σ α (αναρρέουσα), η κ ρ ι ν ο ν ι ά, το λ ά π τ ω, τα ε ξ έ τ ε ρ α, το ε π ε ύ χ ι ο ν, οι σ υ ν δ ύ ο (και οι σ υ ν τ ρ ε ί ς), το χ α β ώ ν ω («χάβος = ο κ η μ ό ς», δηλ. το χαλινάρι που περνιέται στο στόμα του αλόγου, βλ. Σχόλια στους Ιππ. του Αριστοφ. στ. 1147), το ψ α λ ά σ σ ω κι εκατοντάδες τέτοιες λέξεις που λαμπυρίζουν μέσα στα κείμενα του Καζαντζάκη. Ο αναγνώστης όμως δεν είναι γλωσσολόγος και το πρόβλημά του είναι να καταλαβαίνει το κείμενο που έχει μπροστά του. Από την άλλη μεριά πάλι και το πρόβλημα του δημιουργού είναι πώς θα κρατά

άγρυπνο κι ορθό το πνεύμα του ανθρώπου που του έκαμε την τιμή να πάρει στο χέρι του αυτό το δημιουργήμα, να μην τον ξεγελά με ασήμαντα, να του προσφέρει δυσεύρετα και πολύτιμα πετράδια. Και μαζί με τον λόγο και το ύφος έχουν τον λόγο τους και οι σπάνιες λέξεις.

Το πρόβλημα των ποιητικών λέξεων είναι ένα μικρό μέρος από το πρόβλημα των λέξεων κι αυτό με την σειρά του μικρό μέρος από το πρόβλημα του λόγου. Μικροί και μεγάλοι, αρχαίοι και νέοι, έχουν ασχοληθεί και ασχολούνται πάντα με αυτό το μοναδικό φαινόμενο της ανθρώπινης επικοινωνίας κι είναι δύσκολο να μην θυμηθεί κανείς σ' αυτήν την συγκυρία τα λόγια του Αριστοτέλη για την μοναδικότητα του λόγου στον άνθρωπο, καθώς και για την θεμελιακή σχέση του λόγου με την ομαδική, την πολιτική, ζωή του: «διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῶν πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον, δῆλον οὐδὲν γάρ, ὥς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ· **λ ό γ ο ν δ έ μ ό ν ο ν ἄ ν θ ρ ω π ο ς ἔ χ ε ι τ ῶ ν ζ ῶ ω ν**· ἡ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ τοῦ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις (μέχρι γὰρ τούτου ἡ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθεν, τοῦ ἔχειν αἰσθησιν λυπηροῦ καὶ ἡδέος καὶ ταῦτα σημαίνειν ἀλλήλοις), **ὁ δ έ λ ό γ ο ς έ π ι τ ό δ η λ ο ῦ ν έ σ τ ι τ ό σ υ μ φ έ ρ ο ν κα ι τ ό β λ α β ε ρ ό ν**, ὥσ τε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικο· τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, **τ ό μ ό ν ο ν ἄ γ α θ ο ῦ κα ι κα κ ο ῦ κα ι δ ι κ α ί ο υ κα ι ἄ δ ί κ ο υ κα ι τ ῶ ν ἄ λ λ ω ν α ἰ σ θ η σ ι ν ἔ χ ε ι ν**· ἡ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν (Αριστ. Πολιτ. 1253α 7 κε – Οι υπογραμμίσεις δικές μου, μετάφραση στη σημείωση 4)⁴.

Στη φάση αυτή το πρόβλημα είναι βέβαια πρόβλημα επικοινωνίας, πρόβλημα ανθρώπινων σχέσεων για κάποιον πρακτικό σκοπό. Πέρα όμως από την ξερή μετάδοση ενός μηνύματος υπάρχει και ο τρόπος με τον οποίον κι εμείς θα το μεταδώσουμε, καθώς και το πώς θα το δεχτεί ο άλλος. Είναι ένα είδος ανταλλαγής ή αγοραπωλησίας ιδεών, που χρειάζεται Marketing, όπως λένε σήμερα, δηλ. μίαν τεχνική της «αγοράς» ή **α γ ο ρ ο τ ε χ ν ι κ ή**, όπως θα μπορούσαμε να την μεταφέρουμε στα

⁴ Είναι φανερό ότι ο άνθρωπος είναι ζώο που ανήκει στην πόλη περισσότερο από κάθε είδος μέλισσας και αγελαίου ζώου. Γιατί τίποτε δεν κάμνει άσκοπα η φύση, όπως λέμε· μόνος όμως ο άνθρωπος από τα ζώα έχει λόγον· η φωνή βέβαια είναι ένα σημάδι για να δηλωθεί το λυπητερό και το ευχάριστο και γι' αυτό την έχουν και τα άλλα ζώα (γιατί το φυσικό τους έφτασε ως αυτό το σημείο, να νιώθουν δηλ. το λυπητερό και το ευχάριστο και να το μεταδίνουν το ένα στο άλλο), ο λόγος όμως χρησιμεύει για να δείχνει το συμφέρον και το βλαβερό κι έτσι και το δίκαιο και το άδικο· γιατί αυτό είναι το ξεχωριστό στους ανθρώπους σε σχέση με τα άλλα ζώα, ότι μόνο αυτός νιώθει το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο και τα άλλα· η συμμετοχή του λοιπόν σ' αυτά όλα δημιουργεί την οικογένεια και την πόλη.

ελληνικά. Ανάλογα λοιπόν με την αίσθηση προς την οποία απευθύνεται η α γ ο ρ ο τ ε χ ν ι κ ή, πρέπει να κινηθούν, δηλ. να συγκινηθούν, σε έμφυτες ανάγκες του ανθρώπου να βλέπει, να ακούει, να γεύεται, να μυρίζεται, να ψάχνει κάτι ευχάριστο και ωραίο, κάτι που τα σχήματα και τα χρώματά του, οι ρυθμοί και οι ήχοι του, οι οσμές, οι γεύσεις και οι αφές του θα είναι απαλές και ταιριασμένες με τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις του, με τις πλατωνικές, αν προτιμάτε, «ι δ έ ε ς» της ψυχής μας. Συνειδητά ή ασύνειδα, από πανάρχαια διάθεση, από τον καιρό που ο κόσμος ήταν εκπληκτικός, ποιος ξέρει, όλοι οι άνθρωποι είναι υποταγμένοι στο ωραίο, το δικό τους, ο καθένας, ωραίο.

Και ο λόγος λοιπόν μπήκε πολύ νωρίς σ' αυτήν την διαδικασία, κυρίως ως τραγούδι αλλά και ως πεζός λόγος. Ο λόγος όμως δεν είναι μόνο ήχος και ρυθμός, είναι και νόημα που δεν χρειάζεται πάντοτε να είναι ωραίο. Ένα ν α ι ή ένα ό χ ι ή ένα κούνημα του κεφαλιού θα ήταν αρκετό. Και για το ν α ι όμως και για το ό χ ι η ανθρώπινη ψυχή, που είναι αδύναμη κι ευαίσθητη, έχει ανάγκη από την κατάλληλη προσφορά. Κι η κατάλληλη προσφορά είναι ένα μεγάλο μυστικό που το ξέρουν λίγοι άνθρωποι ή το έχουν από γεννησιμιού τους και σε κρατούν καρφωμένον, όταν ανοίξουν το στόμα τους, ή το αποκτούν με επίπονη άσκηση. Το ήξερε κιόλας ο Όμηρος, όταν έλεγε πως ο Οδυσσέας: «ὥς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ, κληθμῶ δ' ἔσχοντο κατὰ μέγαρα σκιάοντα» («αυτά τους έλεε κι οι άλλοι αμίλητοι, βουβοί, δε βγάζαν άχνα, σα μαγεμένοι από τα λόγια του στον ησκιερό αντρωνίτη»)⁵. Αυτά τα λέει βέβαια ο Οδυσσέας στο κείμενό μας, ο Όμηρος όμως ο ίδιος ήταν που του έβαζε τα λόγια στο στόμα κι ήταν ο ίδιος πάλι που καταλάβαινε την απήχησή τους και την δική του αξία.

Πώς γίνεται αυτό; Πώς ο ήχος των λέξεων και του λόγου, πώς το νόημά τους και η μουσική τους μπορούν να σκίζουν ή να παρηγορούν την ανθρώπινη καρδιά;

Πολλές είναι οι απαντήσεις κι αυτές άρχισαν κιόλας από την αρχαία εποχή, όταν τις φιλοξένησε κάτω από τον μανδύα της η « ρ η τ ο ρ ι κ ή τ έ χ ν η », που ξεκίνησε βέβαια στην αρχή σαν μελέτη του έντεχνου λόγου και του τρόπου με τον οποίο αυτός ήταν ή που θα ήταν σε θέση να πείθει τους πολίτες. Σε μιαν κοινωνία σαν την ελληνική από νωρίς πολιτικοποιημένην το πρώτο πράγμα που πρόσεξαν οι Έλληνες ήταν ότι μερικοί άνθρωποι που μιλούσαν στις λαϊκές συγκεντρώσεις έπειθαν ή ενθουσίαζαν το ακροατήριό τους, ενώ άλλοι το άφηναν αδιάφορο. Χάρη στο δημοκρατικό πνεύμα των σοφιστών μελετήθηκε και αναλύθηκε το μυστικό του λόγου και δημιουργήθηκαν οι ρητορικές σχολές. Όσοι ήθελαν να επηρεάζουν τον λαό έσπευδαν να μάθουν το

⁵ Ομήρου, Ο δ ύ σ σ ε ι α λ 334 – 5 και ν 1 – 2 (μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδή)

μεγάλο μυστικό. Μας σώθηκαν η Ρ η τ ο ρ ι κ ή (Τέχνη) του Αριστοτέλη και το Π ε ρ ί ύ ψ ο υ ς του Διονυσίου ή [Ψευδο] Λογγίνου, που το αναφέραμε κιόλας.

*

Δεν είναι δυνατό να πούμε σ' αυτό το σημείο τίποτε περισσότερο παρά μονάχα ότι η λέξη είναι ένα από τα πρώτα και βασικά στοιχεία που στοχάζεται ένας άξιος δημιουργός. Κι ο Καζαντζάκης το ήξερε αυτό.

Δεν συζητούμε ακόμα για το ωραίο σαν αποτέλεσμα επεξεργασίας λεκτικής και νοητικής, σαν απόθεση του περιττού, μάδημα των φύλλων και των φτερών, ώσπου να δώσουν το κόκαλο και το νεύρο, όπως έκαμνε ο Καβάφης. Ο Καζαντζάκης το έκαμνε με τον δικό του τρόπο, με τον γρήγορο ρυθμό του λόγου, με την αυστηρή παράταξη των γεγονότων, με τους «υψηλούς» στόχους που έβαζε μπροστά του.

Συζητούμε για τα φύλλα και τα φτερά τα ίδια, για τις λέξεις που είναι καλεσμένες να ηχήσουν με έναν ιδιαίτερο τρόπο, για τα γυαλιά και τα λιλιά που κρεμάζουμε όλοι επάνω μας, ένα μαντίλι, βραχιόλια, σκουλαρίκια, μια γραβάτα και για να καμαρώσουμε οι ίδιοι τον εαυτό μας και για να μας δει ο κόσμος και να μας προσέξει: «Οὗτος ἐκεῖνος!» Ακόμα και στοιχεία «δήθεν απλότητας» και άλλα όμοια μπορεί πολλές φορές να καλύπτουν μιαν διάθεση εντυπωσιασμού και αλαζονείας και αυτό συμβαίνει με πολλές γενειάδες και απλυσιές που κυκλοφορούν σήμερα, όχι μόνο ανάμεσα στους νέους –αυτοί είναι δικαιολογημένοι– αλλά και σε ώριμους ηλικιακά ανθρώπους. Αυτά όλα είναι μια όχι και πολύ επιτυχημένη μεταμφίεση του παγωνιού και του Νάρκισσου που κουβαλάμε μέσα μας και δεν μπορούμε να τον πνίξουμε. Ένας «τύφος» άλλης μορφής.

Τι μελαγχολικός και τι ωραίος είναι εκείνος ο τελευταίος σαρκαστής, ο Λουκιανός από τα Σαμόσατα της Συρίας, του 2ου αι. μ. Χ., όταν στους «Ν ε κ ρ ι κ ο ύ ς δ ι α λ ό γ ο υ ς» του καλεί τους πάντες να αποθέσουν τα στολίδια τους, ακόμα και τα ρούχα και τα κρέατά τους και τα μαλλιά τους και την αλαζονεία τους και όλα, πριν μπουν στην βάρκα του Χάροντα, για να μην την βουλιάξουν!⁶

⁶ Λουκιανού, Ν ε κ ρ . Δ ι ά λ . 10 «καὶ τὸ κάλλος καὶ τὰ χεῖλη αὐτοῖς φιλήμασι καὶ τὴν κόμην τὴν βαθεῖαν καὶ τὸ ἐπὶ τῶν παρεῖων ἐρύθημα καὶ τὸ δέρμα ὅλον». Καὶ οἱ τύραννοι νὰ ἀποθέσῃ «τὴν πορφυρίδα καὶ τὸ διάδημα» καὶ νὰ ἀπορρίψῃ «τὸν τύφον καὶ τὴν ὑπεροψίαν» καὶ ὅλα ὅσα δὲν χρειάζονταν γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι.

Κι ο Καζαντζάκης ήταν ένας περήφανος Κρητικός και νομίζω ότι αγωνιζόταν εναντίον της ψευτιάς και της προσποίησης. Προτιμούσε να κρεμά κουδούνια στον λαιμό των κοπαδιών του, να έχει το τόξο πάντα τεντωμένο, έτσι που ν' ακούουμε τους παλμούς του, ήθελε να μην κρύβει και να μην κρύβεται αυτό που ο ίδιος ήθελε να δώσει στον λόγο του. Το πόσο πολλά ή πόσο λίγα, αυτό εξαρτάται από το πρόγραμμα του καλλιτέχνη κι από τον στόχο που επιδιώκει. Φυσικά και από το αποτέλεσμα της δημιουργίας, που δεν είναι άσχετο και με την καλή μας διάθεση. Το «μέτρο» είναι κάτι για το οποίο δεν θα συμφωνήσουν ποτέ δυο άνθρωποι μεταξύ τους.

Το πρόβλημα είναι ο ποιητικός λόγος και ο πεζός λόγος, οι ομοιότητες και οι διαφορές τους, καθώς και το ποσοστό του εξωτικού στοιχείου –ως προς το λεξιλόγιο– που σηκώνει το κάθε είδος. Ο Αριστοτέλης στην Ρητορική του, που μνημονεύσαμε, δίνει πολλές συνταγές γύρω από αυτό το θέμα, μερικές από τις οποίες δικαιώνουν τον δρόμο που ακολούθησε ο Καζαντζάκης: «καὶ ὁ ρίσθω λέξεως ἀρετὴ σαφὴ εἶναι... καὶ μήτε ταπεινὴν μήτε ὑπερτὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ πρέπουσαν, ἢ γὰρ ποιητικὴ (δηλ. λέξις) ἴσως οὐ ταπεινὴ, ἀλλ' οὐ πρέπουσα λόγῳ»⁷. Και συνεχίζει: «τὸ γὰρ ἐξαλλάττειν (δηλ. τὴν λέξιν) ποιεῖ φαίνεσθαι σεμνοτέραν· ὧσπερ γὰρ πρὸς τοὺς ξένους οἱ ἄνθρωποι καὶ πρὸς τοὺς πολίτας, τὸ αὐτὸ πάσχουσι καὶ πρὸς τὴν λέξιν· διὸ δεῖ ποιεῖν ξένην τὴν διάλεκτον· θαυμάσται γὰρ τῶν ἀπόντων εἰσίν, ἡδὺ δὲ τὸ θαυμαστόν ἐστιν» (Αριστ. Ρητ. 1404 I κεξ. οἱ υπογραμμίσσεις δικές μου). Σε ελεύθερη απόδοση αυτά δηλώνουν πως η τροποποίηση της διατύπωσης την κάμνει (την διατύπωση) να φαίνεται πιο επιβλητική. Γιατί οι άνθρωποι και με την φραστική διατύπωση παθαίνουν το ίδιο που παθαίνουν με τους ξένους και με τους συμπολίτες τους. Εντυπωσιάζονται από αυτά που βρίσκονται μακριά (δηλ. από τους ξένους) κι ὅ,τι είναι φανταχτερό είναι ευχάριστο.

Αυτά ισχύουν κυρίως για τον ποιητικό λόγο, παράλληλα όμως ο Αριστοτέλης συνιστά και τον περιορισμό και την μετρημένη χρήση των «γλωσσῶν», δηλ. των διαλεκτικών, καθώς και των σύνθετων λέξεων κι αυτών που πλάθονται από τον ίδιο τον δημιουργό: «γλώτταις μὲν καὶ διπλοῖς ὀνόμασι (= σύνθετες λέξεις) καὶ πεποιημένοις (= πλασμένες λέξεις) ὀλιγάκις καὶ ὀλιγαχοῦ χρηστέον» (Ρητ. 1404^b 28 κεξ.).

⁷ «Κι ας πούμε ότι έχει ορισθεῖ σαν ἀρετὴ της διατυπώσεως το να εἶναι σαφὴς ... και να μην εἶναι οὔτε χαμηλὴ οὔτε να βρίσκεται πάνω ἀπὸ την ἀξία (που απαιτεῖ το θέμα), ἀλλὰ ταιριαστική. Η ποιητικὴ φράση π.χ. μπορεί να τύχει να μην εἶναι χαμηλὴ, δεν ταιριάζει ὅμως στον πεζὸ λόγο».

Το κέντημα του πεζού λόγου του Καζαντζάκη με διαλεκτικά στοιχεία, κυρίως κρητικά, είναι αναμφισβήτητο και πιο φανερό και πιο φυσικό στα κείμενα που διαδραματίζονται κυρίως στην Κρήτη και με Κρητικούς (Α λ έ ξ η ς Ζ ο ρ μ π ά ς, Κ α π ε τ ά ν Μ ι χ ά λ η ς), πιο περιορισμένο στον Φ τ ω χ ο ύ λ η τ ο υ Θ ε ο ύ και στον Τ ε λ ε υ τ α ί ο Π ε ι ρ α σ μ ό. Και φυσικά δεν είναι μόνο οι λέξεις, είναι και οι σημασίες τους οι ιδιωματικές, είναι και οι γραμματικοί τύποι που συνυφαίνονται με τις λέξεις:

Σημειώνω μερικά φωνητικά, γραμματικά και λεξιλογικά στοιχεία (από τον Α λ έ ξ η Ζ ο ρ μ π ά):

α) Φ ω ν η τ ι κ ά, γ ρ α μ μ α τ ι κ ά: ' π ο δ ι α φ ω τ ο ύ σ ε (= αποδ-), είχαμε ' π ο φ ά ε ι (= αποφ-), ο λ ό δ ρ ω τ η (= ολοϊδρωτη), ξ έ χ ρ ω σ α (= ξεχρέωσα), β λ ο η μ έ ν η (= ευλογ-), ο ' γ ο ύ μ ε ν ο ς (= ηγ-), τ ο ν ε δ ι κ ό τ ο υ, γ λ υ κ ό τ α τ η· μ ε δ η μ ο κ ρ α τ ι κ ι ά σ υ γ κ α τ ά β α σ η, ε ξ ω τ ε ρ ι κ ι ά, ε π ι β λ η τ ι κ ι ά, π ο λ ε μ ι κ ι ά (Παναγία), π ο ν ε τ ι κ ι ά, κ.ά., δ υ ν ά μ ε ς, τ ο υ Σ ύ μ π α ν τ ο υ, ν α σ υ ν η φ έ ρ ε ι (= να συνέλθει), γ α λ ά ζ ε ς (= -ζιες), ν α σ κ ο υ ν τ ρ ή ξ ο υ μ ε (τα κόκκινα αβγά), τ ρ ο ύ π ω ξ ε, είχε τ ρ ο υ π ώ ξ ε ι (= τρύπωσε), τ υ λ ι μ έ ν ο ς (= -γμ-), κ.ά.

β) Ι δ ι ω μ α τ ι κ έ ς λ έ ξ ε ι ς: α γ κ ρ ι σ μ έ ν ο θ ε ρ ι ό, σ τ' α π ά κ ι α, π ι θ ώ ν ω, α ρ μ ό δ ε ν α ν, γ ε ρ α κ ο κ ο ύ δ ο υ ν α, δ υ ν α μ ά ρ ι (μοχλός: «ένα μεγάλο κορμό, ν α τ ο ν σ φ η ν ώ ν ε ι δ.»), ζ ω ν ό σ β ο υ ρ ο ς, κ ε ρ ό μ π ο λ η («οι μέλισσες τυλίγουν με κερόμπολη τον άγριο ζωνόσβουρο»· ζ ω ν ό σ β ο υ ρ ο ς είναι ένα είδος μεγάλης σφήκας με ζωνάρια χρωματιστά, που όταν μπει μέσα στην κυψέλη, οι μέλισσες τον σκοτώνουν με τα κεντριά τους και ύστερα τον σκεπάζουν με την κ ε ρ ό μ π ο λ η ή (μ) π ρ ό π ο λ η, όπως λέγεται ακόμα στη Ρόδο, δηλ. με την πρώτη ύλη του κεριού, κι έτσι τον μουμιοποιούν (η λ. π ρ ό π ο λ η είναι η αρχαία π ρ ό π ο λ ι ς η, με την ίδια σημασία). Η κρητική κ ε ρ ό μ π ο λ η πρέπει να είναι η ίδια με την ροδιακή π ρ ό π ο λ η, με παρετυμολογία προς το κ ε ρ ί, θ α ν α τ ό μ υ γ ε ς, οι μύγες που τριγυρνούν τα νεκρά ζώα, τα μ π ρ ό σ μ ο υ ρ α (των στιβανιών = οι μύτες των στ.), ν τ ά ν τ ο υ λ ο ς («τα φλασκιασμένα ντάντουλα στήθια»), φ λ α σ κ ί, φ λ α σ κ ά κ ι είναι η νεροκολοκύθα και ρ. φ λ α σ κ ι ά ζ ω, ν τ ά ν τ ο υ λ ο ς -η -ο είναι αυτό που ν τ α ν τ ο υ λ ά, δηλ. που έχει πλαδαρότητα και άστατη κίνηση προς τα εδώ και προς τα εκεί· λέγεται κυρίως για υγρά, για ασκιά γεμισμένα κλπ. και το επίθ. είναι μεταρρηματικό (*τάνταλος), από το αρχαίο ρήμα τ α ν τ α λ ί ζ ω (στη Ρόδο τ ά ν τ ο υ λ ο ς, τ α ν τ ο υ λ λ ί ζ ω, με την ίδια σημασία), προφανώς από τον μυθικό Τ ά ν τ α λ ο, τα ξ ο μ π λ ι α σ τ ά (ταγάρια), π ι τ α κ ω μ έ ν ο ς (πιεσμένος, έτσι ώστε να γίνει επίπεδος)· από το αρχ. π ι τ τ ά κ ι ο ν (η πλάκα όπου έγραφαν τα παιδιά, π ι τ τ α κ ώ ν ω ακόμα σήμερα στην Ρόδο = πιέζω σφιχτά), σ κ α

νταλόχορτα, σοφιλιάζω, σπαργούσαν, ταυραμπάδες, φεγγρίζω, η χιλιαντρούσα, κλπ.

γ) Πλασμένες λέξεις. Δεν είναι εύκολο να μαντέψει κανείς ποιες είναι «αίπεποι η μέναι» λέξεις, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Θα έβαζα σ' αυτήν την κατηγορία το οὐρανόδοξα ρο, δεν αποκλείεται όμως να είναι διαλεκτικό. Το θωρακωτό επίσης μοιάζει πλασμένη λέξη, δεν αποκλείεται όμως να είναι πλασμένη παρετυμολογικά, όχι από τον Καζαντζάκη αλλά από τους Κρητικούς τους ίδιους, γιατί η λ. θωρηκτό δεν ήταν τόσο σαφής. Η λιόπαρδη = λεοπάρδαλη δεν ξέρω πόσο κρητικά θα μπορούσε να είναι· ίσως ήταν μεσαιωνική κι επιβίωσε σε ακριτικά τραγούδια. Το ίδιο αμφιβάλλω και για το μοναστραπίς = αμέσως, ξαφνικά, αυτό όμως έχει περισσότερες πιθανότητες να είναι διαλεκτικό (για το χεραγκαλιά βλ. σ. 5, 6 {προηγούμενες σελίδες}).

*

Δεν είπαμε ως τώρα τίποτε για την γλώσσα των μεταφράσεων, δηλ. της Ιλιάδας και της Οδύσσειας του Ομήρου, που έγιναν σε συνεργασία με τον γνωστό κλασικό φιλόλογο και ομηριστή Ι. Θ. Κακριδή, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης.

Είναι φυσικό ότι το αρχαίο κείμενο σε σέρνει από το καπίστρι και δεν σου αφήνει παρά μόνο περιορισμένη ελευθερία κινήσεων. Επιπλέον, σε υποχρεώνει να ακολουθήσεις σχήματα, τύπους, συνθέσεις, λέξεις και νοήματα που προϋπάρχουν και που εσύ πιθανώς δεν θα ήθελες ή δεν θα μπορούσες να τα χρησιμοποιήσεις. Το να θελήσεις να επέμβεις και να επιβάλεις δική σου λύση εκεί που δεν είναι απαραίτητο, είναι σαν να αντικαθιστάς τον δημιουργό με τον εαυτό σου και να πιστεύεις ότι εκείνος δεν ήταν σε θέση να κάμει αυτό που επιχειρείς εσύ. Και το κάμουν πολλοί.

Ιδιαίτερα το ομηρικό επίθετο, που συχνά ξαναεμφανίζεται σε τυπικές εκφράσεις και συχνά σε διαφορετικές θέσεις, είναι πάρα πολύ δύσκολο να μεταφρασθεί, όπως: (Διός) αἰγιόχοιο, εὐρύ κρείων (Ἀγαμέμνων), (νῆες) ἑῖσαι ἢ μιλτοπάρηοι ἢ ἐπήρετμοι, ἐσθλοὶ (ἑταῖροι), (Ἦώς) ἡριγένεια ἢ ῥοδόδακτυλος, (Ἥρη) χρυσόθρονος ἢ λευκώλενος, (Ζεὺς) νεφεληγερέτα, (θυμὸν) ταλαπενθέα ἢ μεγαλήτορα, (Ὀδυσσεὺς) πολύμητις, (Ἀχιλλεύς) πόδας ὠκύς, (ἔπεα) πτερόεντα, (θεοὶ) ῥεῖα ζώοντες, (κεραυνὸν) ἀργῆτα, (βασιλεὺς) σκηπτοῦχος, (Ἑρμῆς) χρυσόρραπις, (Φθίην) ἐρίβω

λ ο ν , δ ι ο γ ε ν ἔ ς (Λαερτιάδη), και σε διαφόρους συχνά τύπους, είναι πάρα πολύ δύσκολο να μεταφρασθεί. Γιατί από την μια πρέπει να δημιουργήσεις την κατάλληλη απόδοση, που δεν είναι από μόνη της εύκολη, κι από την άλλη όχι μόνο τα συμφραζόμενα αλλά και η απλή μετακίνηση της λέξης μέσα στον στίχο σε αναγκάζουν να αλλάξεις την διατύπωση δημιουργώντας έτσι πρόσθετες δυσκολίες. Ορισμένες πάλι τυπικές και ανεπανάληπτες διατυπώσεις, όπως ο ὁ δέμας οὐδὲ φύ ή ν , ἔρκος ὀδόντων , ὕπατε κρειόντων , ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ , πόσον κόπο χρειάζονται για να αποδοθούν με κάτι που να μπορεί να σταθεί με κάποιαν αξιοπρέπεια και ισοτιμία κοντά στην αρχαία διατύπωση!

Τα προβλήματα αυτά τα έθιξε συνολικά και διεξοδικά ο Ι. Θ. Κακριδής («Η μετάφραση της Ιλιάδας», Καινούρια (sic) Εποχή, χειμώνας 1956, σ. 17 – 64). Εκεί μπορεί κανείς να δει την πολυμέρεια και την πολυμορφία τους, π.χ. το να διατηρηθούν οι ίδιοι στίχοι, η φυσική σειρά των συντακτικών όρων, η σκόπιμη παρήχηση, τα λογοπαίγνια, τα ανακόλουθα, την ευγένεια του ομηρικού λόγου, να αποφευχθούν τα υποκοριστικά, να διατηρηθεί η ποικιλία της ομηρικής γλώσσας και όλα τ' άλλα που αποτελούσαν περιορισμούς προκαταβολικούς (a priori) στο πώς θα γινόταν η μετάφραση⁸.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η καταγραφή των λέξεων που χρησιμοποιήθηκαν στην μετάφραση και ήταν μαρτυρημένες σε κάποια φάση ή περιοχή της Νέας Ελληνικής γλώσσας κι εκείνων που δημιουργήθηκαν, για να αποδοθούν ορισμένες ομηρικές λέξεις, και είναι αρκετές (σ. 56 «τα υπόλοιπα σύνθετα υποχρεωθήκαμε να τα πλάσουμε εμείς» – 59 περίπου 300), όχι όμως και πάρα πολλές· η καταγραφή επίσης κι εκείνων που ο Ι. Θ. Κακριδής χαρακτηρίζει «π ο ι η τ ι κ έ ς», ακολουθώντας σ' αυτό την άποψη του Manu Leumann (Homerische Wörter, Basel 1950), τον οποίο μνημονεύει κιόλας (σ. 33), και άλλων.

Στον κατάλογο όμως των «π ο ι η τ ι κ ῶ ν σ τ ο ι χ ε ί ω ν» που παραθέτει (σ. 38 – 45), το πολύ μεγαλύτερο μέρος τους είναι διαλεκτικά ή αναφέρεται πιο συγκεκριμένα από έναν τόπο της Ελλάδας, είναι επομένως «γ λ ῶ σ σ α ι», όπως λέει ο Αριστοτέλης, ο οποίος μάλιστα ορίζει και με παράδειγμα τι είναι «γ λ ῶ σ σ α»: «τὸ γὰρ σίγυνον Κυπρίοις μὲν κύριον· ἡμῖν δὲ γ λ ῶ σ σ α» (Π ο ι η τ. 1457^b 6), δηλαδή «το σίγυνον (= ακόντιον) για τους Κυπριώτες είναι

⁸ Στον πρόλογο της μετάφρασης της Ο δ ύ σ σ ε ι α ς (σ. 9 – 11) ο Ι. Θ. Κακριδής εξηγεί τις συνθήκες με τις οποίες έγινε η μετάφραση αυτού του έπους: μιαν πρώτη και μόνη φορά από τον Καζαντζάκη, ο οποίος πριν από τον θάνατό του μπόρεσε να αναθεωρήσει οριστικά μόνο τις ραψωδίες ε και ζ. Τις υπόλοιπες τις δούλεψε ο Ι. Θ. Κακριδής.

κοινή λέξη, ενώ για μας είναι ιδιωματική». Έτσι, μια ανακατάταξη των λέξεων και συγχώνευση των ιδιωματικών με τις ποιητικές, δείχνει ότι το ποσοστό των κρητικών λέξεων –που μπορεί να μην είναι μόνο κρητικές, είναι όμως περισσότερο γνωστές σαν τέτοιες από τον Ερωτόκριτο κλπ.– είναι φυσιολογικά πιο μεγάλο από αυτό που δίνει ο Κακριδής (σ. 51) και για την μετάφραση της *Ι λ ι ά δ α* . Αυτό όμως δεν έχει ιδιαίτερη σημασία.

*

Τι είναι που κάμνει τους ανθρώπους επιφυλακτικούς και κουμπωμένους απέναντι στην διαλεκτική ή την απόμερη και παλαική λέξη; Ίσως ο βασικός λόγος να είναι η έλλειψη οικονομίας και αμεσότητας. Δεν έχουμε καιρό να χάνουμε, για να καταλάβουμε μια λέξη, γιατί υποχρέωση της λέξης είναι η διαφάνεια και δεν είναι δυνατό ούτε και σωστό να αποκρυπτογραφούμε ένα κείμενο, για να το χαρούμε, για να νιώσουμε ύστερα τον παλμό της ομορφιάς του. Δεν έχουμε καιρό. Θα υπάρχουν όμως και άλλα ακόμα. Ένα ίσως είναι η ταπεινή, όπως νομίζουμε, προέλευσή μας από το χωριό, η φτώχεια του και η κακομοιριά του. Μακριά λοιπόν από ό,τι το θυμίζει! Όλοι είμαστε από την Αθήνα (πιθανώς κι από την Θεσσαλονίκη). Τα παλιά όλα να θαφτούν!

Από την άλλη μεριά, η κάποια ασάφεια που μπορεί να τυλίγει πού και πού τον λόγο χάρη στην αδιάφανη λέξη, η πλαστικότητα και κάποια εξωτικότητα που αποκτά αυτός με αυτόν τον τρόπο, είναι άλλο τόσο γοητευτικά όσο και τα τοπία τα περιχυμένα με ομίχλη τις πρωινές ώρες του φθινόπωρου, που αφήνει να φαίνονται μόνο οι κορυφές των δέντρων και τα περιγράμματα των λόφων. Θα ήθελες να κυλιστείς επάνω και να τυλιχτείς μέσα σ' αυτές τις σταχτόασπρες βίλες ξεκινώντας από μια ψηλή κορφή και να βουτηχτείς μέσα στο πέλαγος από διάχυτο άπιαστο φως.

*

Δεν είμαι σε θέση να αισθανθώ πόσο κέρδισε ή πόσο έχασε ο Καζαντζάκης από τις μεταφράσεις του σε ξένες γλώσσες ούτε σε ποιες είχε μεγαλύτερη επιτυχία. Πρέπει να ήταν πάρα πολύ δύσκολο να αποδοθούν στην ξένη γλώσσα όλα αυτά τα ιδιαίτερα στοιχεία για τα οποία μιλήσαμε και ιδιαίτερα αυτά που φιλοξένησε στα κείμενά του από τα νεοελληνικά ιδιώματα. Είναι άλλωστε δύσκολο για μας να διεξαγάγουμε μια τέτοια έρευνα.

Το λεξιλόγιο και η γλώσσα του Καζαντζάκη πρέπει να μελετηθούν συστηματικά. Οι ιδιωματικές λέξεις ιδιαίτερα, η προέλευσή τους και οι κατηγορίες στις οποίες ανήκουν, επίθετα, ουσιαστικά, ρήματα, επιρρήματα, ο τομέας της ζωής από τον οποίο είναι παρμένες, ναυτικός,

ψαράδικος, ποιμενικός, γεωργικός, σπιτικός, αφηρημένες ή συγκεκριμένες, η σωστή ή μεταφορική χρήση τους, όλα αυτά είναι δουλειές για νέους φιλόλογους και γλωσσολόγους, που θα αποδώσουν πολλά και στους ίδιους και θα μας βοηθήσουν να κοιτάξουμε από πιο κοντά και να κατανοήσουμε πολύ καλύτερα έναν από τους σύγχρονους μεγάλους της λογοτεχνίας μας.

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

{Ο Αγαπητός Τσοπανάκης (1908 – 2005) ήταν φιλόλογος - γλωσσολόγος, καθηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών το 1998· το συγγραφικό του έργο σχετίζεται με την κλασική φιλολογία («Εισαγωγή στον Όμηρο»), τη νεοελληνική γλώσσα («Νεοελληνική Γραμματική»), το λεξιλόγιο και τη γλώσσα Νεοελλήνων συγγραφέων (Κοραΐς, Βαλαωρίτης, Καζαντζάκης), τα ιδιώματα και τις διαλέκτους (Κύπρος, Ρόδος, Μακεδονία, Κάτω Ιταλία)}

(Επιμέλεια: Βασίλειος Α. Γεώργας / 69 χρόνια από το στερνό το ταξίδι του Μεγάλου Κρητικού - μνήμη ιερή)